

FRANTIŠEK CHARVÁT
JÍŘÍ LINHART
JÍŘÍ VEČERNÍK

Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha

Sociální struktura a mobilita: některé teoretické a metodologické problémy

1. K teoretickým východiskům a implikacím sociální mobility

Kategorie sociální mobility patří k těm, které jsou velmi často aplikovány v sociologických výzkumech a rozvíjeny v metodologických pracích, a zároveň i k těm, na něž se v současné době soustřeďuje kritická pozornost badatelů různých orientací. Není ostatně náhodné, že závažné teoretické problémy vznikají ve společenských vědách všude tam, kde máme k dispozici proklamativně neteoretickou a zdánlivě relativně snadno kvantifikovatelnou kategorii, kde mohou být například závažné problémy mezinárodních komparací v podstatě redukovány na otázku metodického sjednocení a získání potřebných dat. Uplatněním podobného postupu se nutně ztrácí nebo značně stírají zásadní kvalitativní rozdíly, jež charakterizují společnosti různých sociálně ekonomických formací a různých etap historického vývoje.

Chceme-li se ovšem zabývat otázkami sociální mobility kriticky i pozitivně, musíme oddělit komplex problémů vývoje sociální struktury od kritérií, podle nichž jsou vybrány, zachyceny a určitým způsobem zpracovány v dosavadních výzkumech sociální mobility. Hovoříme-li o mobilitě, jde zpravidla nejen o čistě metodologickou a technickou podobu postižení určitého aspektu vývoje sociální reality, ale i o jeho specifickou indikaci a zejména o celkový teoreticko-ideologický kontext, do něhož je pojat, i praktickou orientaci, již je podřízen. Jednotlivé komponenty mobilitního přístupu (tj. intergenerační a a intragenerační princip individuálních po-

hybů a technická podoba mobilitní matice, volba a operacionalizace měřených indikátorů, výběr sledovaného souboru a konečně zaměření interpretace výsledků), formující se do specifického komplexu technik, metod a idejí, vykryštalizovaly do určité ucelené podoby z ideologického zázemí a ideologických potřeb liberalistické prezentace kapitalistického systému jako „otevřené třídní společnosti“.

Z toho ovšem nutně plyne, že takto pojatá sociální mobilita není a nemůže být adekvátním obrazem dynamiky sociální struktury, nýbrž jen její parciální (nebo i falešnou) reprodukci.¹ Taková interpretace, která ztotožňuje vývoj sociální struktury se sociální mobilitou, pak přesně odpovídá potřebám ideologické apologetiky buržoazní společnosti jakožto společnosti nerozdělené třídními bariérami, kde mají všichni rovné šance sociálního vzestupu.

Znamená to však, že se sociální mobilitou nemáme při studiu sociální struktury socialistické společnosti vůbec zabývat? Domníváme se, že jejímu odmítnutí by mělo předcházet důkladné prověření teoretických, metodologických a empirických možností mobilitního přístupu a zejména pak zvážení jeho potenci jakožto parciálního nástroje skutečně komplexního a marxisticky fundovaného výzkumu sociální struktury a její dynamiky. Byl to marxismus, který ve svých klasických dílech nejen formuloval nezbytnost historicky dynamického přístupu k sociální realitě, zahrnujícího i poznání individuálních osudů ve strukturních společenských přeměnách, ale také konkrétně ukázal principy a postupy, jimiž má být taková analýza

¹ Míra parciality či zkreslení, jež mobilitní zpracování dynamiky sociální mobility představuje, je mj. závislá na charakteru zkoumané společnosti, na historickém směru, tempu a převratnosti jejího sociálně ekonomického vývoje. Mobilitní re-

produkce se může blížit reálnému vývoji sociální struktury tím více, čím statictější je tato struktura a čím intenzivnější je sociální změna orientovaná pouze na výměnu osob ve stabilním systému sociálních pozic.

vedena.² V první řadě pak odhalil klíčové mechanismy, jimiž se formuje, uchovává, modifikuje a nakonec revolučně mění sociální struktura společnosti, tj. ten aspekt její dynamiky, který mobilitnímu přístupu zcela uniká, přestože je zdrojem největších sociálních převratů v individuálních vnitrogeneračních a mezigeneračních drahách.³

Ve velké části buržoazní sociologie byl ovšem problém sociální struktury ztotožněn se sociální stratifikací a její dynamika byla často redukována na jedinou dimenzi individuálních přesunů, zpravidla v linii prestiže vykonávané profese. Přes určité metodologické souvislosti s dosud převládajícím typem sociologických výzkumů (v nichž musí být i společenská retrospektiva zkoumána převážně optikou individuální paměti, kde se daří lépe kvantifikovat a synteticky vyjadřovat vertikální aspekty apod.) zde existuje evidentní vazba s určitou ideologickou představou společnosti, v níž se může jedinec s větší či menší volností pohybovat mezi sociálními vrstvami, a to na základě svých individuálních, rodinných, popř. skupinových předpokladů.⁴

V této souvislosti jsou zřejmé i historicko-společenské okolnosti formulace a širší aplikace mobilitního přístupu. V buržoazní sociologii se upozorňuje zejména na jeho vztah ke krizi třicátých let a s ní související potřebu odvrátit pochybnosti o americké společnosti jako „zemí neomezených možností“ (viz např. [3]). Za podstat-

nější však považujeme, že „klasik“ tohoto přístupu, P. Sorokin, jej rozpracovává již předtím, a to nesporně v přímé konfrontaci osobních zkušeností z ruské revoluce a nově vytvořených potřeb apogetiky kapitalistické společnosti. Ve zcela převrácené podobě také formuluje základní teoretický a metodologický princip sociální mobility, totiž individualismus.⁵

Někteří buržoazní sociologové si dnes do určité míry sami uvědomují velké slabiny mobilitního přístupu k dynamice sociální struktury, přičemž jejich kritiky, orientované hlavně metodologicky [např. 4], se v některých případech dotýkají i samé teoretické fundamentace sociální mobility [např. 1, 10].

Jak ukázal R. Kreckel [10], aplikace mobilitního přístupu je vázána na určité pojetí sociálních nerovností. To je jistě pravda, i když zdaleka nikoli pravda celá. Nestačí totiž jen některé dimenze sociálních nerovností vybrat, operacionalizovat a měřit na nich individuální pohyby. Pro pochopení jejich fungování je třeba tyto nerovnosti dešifrovat, tj. přejít od systému sociálních nerovností k systému mechanismů, které je vytvářejí, udržují a mění, a na tomto základě teprve zvolit a zachytit ty dimenze, jimiž se při analýze pohybu sociální struktury v první řadě chceme zabývat. V tomto směru to pak není industrializace, která je považována za hlavní determinantu, a tedy i korelát mobilitních veličin, nýbrž revoluční přeměny společen-

² Karel Marx v *Kapitálu* velmi detailně ukázal, jak se v manufakturní fázi kapitalismu formovaly základní předpoklady mobility pracovní síly, její volné pohyblivosti v geografických, ekonomických a sociálních dimenzích. Marx přímo na empirickém materiálu rozebíral, oč v této etapě šlo: Bylo nezbytné „uvést do souladu“ faktory individuálního jednání s formami kapitalistické velkovýroby, tj. zbavit bezprostřední výrobce všeho, co by je omezovalo ve „svobodě“ dát svoji pracovní sílu na trh. Důsledky tohoto procesu byly pro masy pracujících otřesné a mnohdy katastrofické – zblavení svého majetku a jakýchkoli možností jiné obživy byli lidé vydáni na pospas nemilosrdné dravosti kapitalu.

³ Ovšem, jak upozorňují například Rutkevici a Filippov [13], tyto procesy nemusí být bezprostředně spjatý s hromadnými změnami v profesionální struktuře. Je to dynamika probíhající v hlubších rovinách ekonomické struktury, v první řadě ve sféře výrobních vztahů, jejichž změna se však ve svých dlouhodobých a také permanentních důsledcích postupně promítá do všech rovin ekonomického a sociálního života společnosti.

⁴ „Modelovou zemí“ sociální mobility ve smyslu sociologické i ideologické centralistiky této kategorie jsou USA. S. M. Lipset v tomto duchu také zcela otevřeně říká: „Stupeň sociální mobility v Americe byl dlouho diskutován nejen společenskými vědci, ale i těmi, kdo obhájí politiku vlády,

Kdysi populární pojetí Ameriky jako zlaté země příležitostí spočívalo například ve víře, že poskytuje nesrovnatelné šance pro zlepšení sociálního postavení těch, kteří jsou dole. Tato teorie sociální mobility byla také, i když z odlišných důvodů, přijata socialisty, kteří ji vysvětlovali poměrně nízkou úroveň třídního vědomí v Americe. Tvrdili, že americký dělník může reálně doufat ve zlepšení svých podmínek a ve změnu třídního postavení, takže bude mnohem méně než jeho evropský partner podporovat revoluční hnutí“ [12 : 90]. Anž by respektoval očividné rozpory mezi touto apologetickou ideologií a sociální realitou, snaží se autor prokázat, že toto – jím samým zprvu bagatelizované a především ideologicky argumentované – „populární pojetí Ameriky“ skutečně platí, přičemž dokonce „v některých ohledech je dnešní americká společnost, pokud jde o sociální vzestup, méně rigidní, než byla v minulosti“ [12 : 94].

⁵ Sorokin považuje individualismus za důsledek sociální mobility, aniž by si uvědomoval, že individualistické pojetí společnosti je v první řadě předpokladem mobilitního přístupu k ní: „Mobilita usnadňuje vzestup individualismu, protože odstraňuje individuální životní odloučenost v jedné sociální příhrádce, jež je typická pro imobilní společnost... Jak jedinec přechází z jedné skupiny do druhé, musí si stále zachovávat určitá práva a privilegia, jež nejsou právy skupiny, protože on sám neví, v jaké skupině bude zítra“ [16 : 541–542].

ských řádů a postup historických etap jejich vývoje, jež je třeba sledovat jako hlavní kontext dynamiky sociální struktury. Tím je totiž vymezen komplex základních sociálně ekonomických podmínek, na nichž se teprve mobilita rozvíjí, a jsou určeny i dominantní linie, na kterých je třeba mobilitní přesuny jakožto konkrétně sociální (a tedy určené charakterem společnosti) procesy sledovat.⁶

Tyto zásadní otázky sociálně ekonomické kvality společnosti, na kterou mobilitní přístup aplikujeme, tj. společensky konkrétní vypovídací schopnost sociální mobility z hlediska charakteru a převratnosti uplynulého vývoje sociální struktury, a tedy i odvozený charakter interpretace mobilitních dat z hlediska základních vývojových rysů třídní struktury, byly do značné míry opominuty ve výzkumu sociální diferenciace a mobility z r. 1967, kde základní strukturální přeměny byly převážně explikovány v mobilitní optice.⁷

Hlavní problém adekvátního postižení pohybu sociální struktury, zahrnujícího ve společensky specifické míře a společensky specifických formách i mobilitní přesuny, implikuje řadu dalších závažných problémů, z nichž některé se zde pokusíme naznačit.

Poměr individua a společnosti je v mobilitních přístupech řešen abstraktně a jednostranně. Je to poměr neprostředkováný dalšími sociálními mezičlánky a nerespektující charakter společenských vztahů, jež jedince navzájem propojují v subjekty sociální dynamiky. Jde v podstatě o pohyb více či méně schopného (a v operacionalizaci např. více či méně vzdělaného) individua v kontinuálním „společenském prostoru“, který se tomuto pohybu více či méně otevírá. Přitom ovšem i samo individuum je zde pojata abstraktně a jednostranně, protože funguje spíše jako nositel preformulované sociologické informace než jako zdroj vlastní sociální zkušenosti, která je společensky a historicky podmíněna.

To se týká jak referenčních bodů, vůči nimž je měřen vzestup, sestup či stabilita (tj. sociální postavení otce, postavení na počátku vlastní ekonomické aktivity, postavení vrstevníků či individuálních cíle), tak sociálního smyslu, k němuž jsou tyto pohyby po vertikále měřeny (v socialistické společnosti se to například týká nového společenského zařazení a hodnocení dělnické práce), a ovšem i dominantní vertikály sociálního pohybu (tj. zda ji je profese v čistě výkonovém či v širším sociálním smyslu, participace na řízení, složitost a tvůrčí charakter práce, komplex životních jistot apod.).

Rovněž tak závislost sociálního vzestupu či sestupu na výsledcích třídního zápasu nebo na změnách, jimiž společenské třídy a vrstvy procházejí, není dosud v mobilitních šetřeních prakticky uvažována, ačkoli je empiricky dobře doložitelná. Například B. Engels v *Postavení dělnické třídy v Anglii* názorně ukázal, jak masové přístěhovalectví Irů do Anglie vyvolalo pokles životní a kulturní úrovně dělníků, neboť pod vlivem vyšší nabídky pracovní síly poklesla její hodnota pro továrníky.

Velmi závažné problémy se týkají toho, co bychom mohli nazvat *vztahem obsahu a formy* v mobilitních přístupech. „Profesionální slupka“ sociálního pohybu v sobě může skrývat (v závislosti na povaze společenských vztahů, historické etapě jejich rozvoje i na řadě dalších, třeba sekundárních faktorů) různý charakter práce, odlišnou výkonovou pravomoc, a tedy koneckonců i diferencované společenské hodnocení – materiální i morální. Zásadní změnu, která může být v deskripci mobilitních procesů zcela zasuta, sem vnáší revoluční změny ve vlastnictví výrobních prostředků. Z obrovských rozdílů, jež dělí dnešní společnosti od sebe navzájem, i z těch, které odlišují jednotlivé etapy jejich historického vývoje (zahrnující přeměny nejrůznější povahy), nutně plyne, že to, co fakticky měříme v mobilitních maticích, může

⁶ Zde přirozeně nepodceňujeme význam industrializačních procesů pro společenskou dynamiku i individuální dráhy milionů jedinců, považujeme je však za odvozené od zásadnějších sociálně ekonomických přeměn. Tak např. industrializace Slovenska, jež vedla k silné intergenerační a intragenerační mobilitě, byla vyvolána revoluční změnou společenského řádu, vytvořením takové společnosti, která si ekonomické vyrovnání zaostalých oblastí položila za jeden ze svých hlavních cílů.

⁷ I když si autoři uvědomovali odlišnost změn sociální struktury a sociální mobility jakožto obsahové a formální, podstatné a jevové roviny studia společenské dynamiky [15 : 16–17], toto rozlišení se nepromítlo do logiky celé interpretace mobilitních dat. Vědomí mezi sociální mobility musí implikovat i instrumentálnitu odpovídajících dat a interpretací vůči obecným rysům vývoje ekonomické a třídní sociální struktury.

mít velmi různý vztah k podstatě dynamiky sociální struktury určité společnosti, a dokonce i k podstatě změn týkajících se individuálních osudů. Zde může dojít k tomu, že stejné mobilitní veličiny zjištěné v různých zemích budou vyjadřovat zcela rozdílné obsahy společenských vztahů, a tedy i výrazně divergentní historické tendence. Tento problém se týká většiny dosavadních mezinárodních a historických komparací.⁸

V dialektice „obsahu a formy“ mobilitních šetření jde ovšem také o to, že pozornost je zatím věnována pouze pohybu individuí mezi určitými profesionálními kategoriemi či sociálními pozicemi. Takové zkoumání pohybů v rámci statického „rastru“ však neodpovídá složitosti sociální struktury, v kontextu jejíhož vývoje se nejen pohybují individua, ale mění se obsahové a formální atributy zkoumaných kategorií a pozic samých. Tyto pohyby a změny jsou navzájem úzce spjaty a jsou podmíněny hlubšími sociálně ekonomickými procesy, jež vyvěrají z historických a společenských přeměn. Tyto otázky si je třeba klást zvláště tehdy, když sledujeme mobilitní pohyby ve společnosti, v níž se v průběhu života jedné generace vystřídaly různé sociálně ekonomické formace nebo proběhly ještě další převratné politické a společenské změny. Je třeba uvést, že takové problémy byly v souvislosti s interpretací československých mobilitních dat formulovány jen velmi okrajově.

Celý okruh otázek je spojen s řešením *vztahu generačního a historického času*. Mobilitním přístupem totiž není primárně postihována historická dynamika společnosti, nýbrž určitý aspekt jejího generačního pohybu, a to zpravidla (vzhledem k malému rozsahu většiny mobilitních výzkumů, který nedovoluje podrobnější věkovou diferenciaci souboru) ve zprůměrovaném průřezu, jehož jediným pevným bodem bývá datum šetření a jemu odpoví-

dající zkoumaná populace. Nesdílíme tedy názor buržoazní sociologie, že mobilitní šetření jsou historické povahy. Jde spíše o náhražku historického pohledu do uplynulého sociálního vývoje, podmíněnou určitou ideologickou koncepcí a danou zčásti i nedostatkem vlastních historických dat.

S touto časovou neadekvátností souvisí také skutečnost, že mobilitní přístup — porovnávající různé nebo stejné generace v těchto kategorizacích — imputuje vývoji sociální struktury kontinuální charakter, že na místo kvalitativně diskrétního historického času klade kontinuitu demografické reprodukce obyvatelstva, která si pak vynucuje i kontinuitu sociálně specifických kategorizací a stupnic, jejichž aplikace může zase zpětně vést k výpovědím o sociální staticčnosti zkoumané společnosti.

Všechny tyto problémové okruhy se pak vztahují k tomu, na *jakou koncepci sociální struktury a její dynamiky* je sociální mobilita — explicitě či implicitě — vázána. Oprávněně se poukazuje na dosavadní prvořadou souvislost mobilitního přístupu se stratifikačním pojetím společnosti, s jejím uspořádáním do více či méně propustných vrstev.⁹ Zde však nejde v první řadě tolik o to, že určitá společnost je sledována stratifikační optikou, jako o otázku, že stratifikace je chápána jako konečný (nebo dokonce jako jediný možný) stupeň zachycení sociální struktury v sociologickém pohledu. Problém distribuce sociálních nerovností je zde odtržen od svých zdrojů, od základních mechanismů fungování, rozvoje a změny konkrétních sociálně ekonomických formací.

Adekvátnější aplikace mobilitního přístupu přirozeně neznamená, že nebudeme brát zřetel ke konkrétním projevům sociálních nerovností a k pohybům jedinců uvnitř těchto struktur. Jde nám však o hledání zprostředkujících vazeb mezi systémy distribuce sociálních nerovností a mechanismy reprodukce a změny sociální struktury, tj. o konstrukci i takových indikáto-

⁸ Obdobně, když například Treiman [17] porovnával škály profesionální prestiže v různých zemích, dospěl k závěru, že mezi nimi existuje vysoký stupeň shody, což je zjištění tím překvapivější, že podobnost byla konstatována mezi zeměmi, jako jsou USA, Austrálie, Togo, Nová Kaledonie i Maďarsko. Problémy se objevují již při komparacích kapitalistických zemí různého stupně vývoje — tím spíše pak při srovnávání společností vyvíjejících se v rámci odlišných sociálně ekonomických formací.

⁹ Přesto však nesdílíme názor, který formuluje například G. Carlsson, že sociální stratifikace a mobilita jsou natolik úzce spjaty, že „nemohou být od sebe odděleny“ [5 : 59]. Domníváme se, že sociální povaha individuálních pohybů není zdaleka vyčerpána změnami v příslušnosti k sociálním vrstvám, že jejich dílčí i syntetické indikace může — a s ohledem na různost společností a změny vyvolávané historickým vývojem dokonce musí — být velmi různá.

rů, které by signalizovaly změny v zapojení jedinců na samy produktivní zdroje sociální diferenciace, a tím i na zdroje nových forem, směrů a kanálů sociální mobility. Takovými indikátory nejsou jen příslušnost k vlastnickému sektoru a její změny, ale také zapojení jedinců do různých participačních struktur, na různé úrovně individuálního podílu na utváření a přetváření společnosti (resp. interpretace dosavadních profesionálních a participačních znaků z těchto hledisek).

Některé výzkumy [13, 14] ukázaly, že přechod od jednoho vlastnického sektoru k jinému (např. od soukromých zemědělců k družstevníkům nebo od družstevního vlastnictví ke státnímu) není často bezprostředně spojen se změnami v profesi, vzdělání, v úrovni příjmů či kulturních aktivit. Přitom ale takový přechod otevírá zcela nová zapojení jedince do společenských vztahů a společenské dělby práce, jež se perspektivně promítají do nových forem a většího rozsahu sociální mobility, popřípadě přímo vytvářejí dříve neexistující možnosti mobilitních pohybů. Například kolektivizace československého zemědělství nejen otevřela prostor pro masové mobilitní přechody (z venkova do měst, ze zemědělství do průmyslu), ale zároveň vytvořila v zemědělství samém takovou profesionální strukturu, jež umožnila specializaci z hlediska charakteru práce, kvalifikace i výkonové pravomoci. Tak se vytvořila možnost realizovat zde zcela nový typ profesionální dráhy, odlišný od dosavadního typu „kariéry“ v soukromém sektoru, který se v podstatě omezoval na přechod od malého držitele půdy k velkému nebo častěji naopak. Tyto nové typy mobilitních přechodů se ovšem uskutečňují dlouhodoběji, někdy až v procesech intergenerační mobility; jejich základ, tj. vlastní nová orientace mobilitních procesů, vychází však právě z této zásadní změny v oblasti výrobních vztahů.

Změna v poměrech vlastnictví (zejména máme-li na mysli revoluční přechod od soukromokapitalistického k socialistickému vlastnictví) zároveň velmi intenzivně mění samy profesionální pozice, mění celý prostor, v němž se její výkon realizuje (možnosti politické angažovanosti, nový kontext ekonomické stability, životních jistot

apod.), a tak většinou vede k nesrovnalosti týkající se všech rovin kromě té, jež plyne z „čistě technického charakteru“ vykonávané práce. Tuto dvojí povahu změn — tj. jak pohyby individuů mezi sociálními pozicemi, tak přeměny těchto pozic samých — je třeba brát v úvahu při interpretaci mobilitních dat. Jestliže tedy například výsledky československého výzkumu ukázaly rychlý nástup dělnické třídy do pozic, které dříve patřily buržoazii, je třeba jít v interpretaci dále a ukázat, jak se v revolučních přeměnách změnil společenský charakter těchto pozic, tj. jak se v sociální struktuře manifestovala skutečnost úplného převrácení dosavadních ekonomických a mocenských vztahů a jak i v těch případech, kdy v průběhu vývoje sociální struktury nedochází ke změně vzdělání, složitosti práce a dalších mobilitních indikátorů, se prosazuje změna spjatá s restrukturací společenských vztahů.

Pro socialistickou společnost je charakteristické, že změny sociální struktury, jejichž součástí a určitým aspektem jsou i mobilitní procesy, neprobíhají živelně, nýbrž jsou ve svých hlavních dimenzích záměrně vyvolávány a řízeny. V souladu s tím i jejich poznání nabývá zcela jiného praktického významu, je součástí širších poznávacích procesů, vztahujících se k sociálnímu plánování a prognostice na celospolečenské úrovni, je důležitým nástrojem hlubšího ovládnutí pohybu sociální struktury socialistické společnosti.

Pro marxistickou analýzu těchto procesů je podstatné, že primární optikou, s níž přistupujeme ke zkoumání pohybu sociální struktury, je optika společenských tříd, jejichž vývoj formuje základní kontury sociální dynamiky, a tím i rámce, kanály a dimenze, v nichž se realizuje mobilita jako výraz především individuálních vnitrotřídních a mezitřídních přesunů. Kategorie sociální mobility se tedy v socialistických zemích stává nástrojem, jehož poznávací význam je kvalitativně jiný než v buržoazní sociologii (mj. je konkrétním instrumentem empirické indikace vyrovnávání třídních a skupinových rozdílů), přičemž i společenské využití mobilitních výzkumů je podstatně jinak zaměřeno. Z výrazně modifikované aplikace metodologického nástroje vyvinutého pro odlišné

společenské poměry (s teoretickými východisky a důsledky, jež s tím souvisejí) ovšem plynou nemalé problémy, jejichž řešení vyžaduje dlouhodobou teoretickou, metodologickou i empirickou práci.

Jde o to, soustředit úsilí na důsledné pochopení a instrumentaci sociální mobility jako parciálního metodologického nástroje, jehož aplikaci a získané výsledky je třeba logicky začleňovat do širšího kontextu analýzy vývoje sociální struktury, kvalitativně interpretovat spolu s dalšími statistickými, sociálními a historickými daty a zejména teoreticky fundovat generalizacemi, jež se vztahují k dynamice sociálně třídní struktury ve společnostech patřících k odlišným formacím. Součástí tohoto poznávacího procesu je i postupné překonávání dosavadní sociologické metodologie, jež jen nepřímou ve svých proměnných indikuje vlastní objekt sociální analýzy, tj. společenské vztahy a jimi formované subjekty historického pohybu.

2. Metodologické možnosti a meze sociální mobility

Ve snaze o adekvátní aplikaci kategorie sociální mobility a interpretaci mobilních šetření pro potřeby studia dynamiky sociální struktury socialistické společnosti je třeba použít přinejmenším dvou východisek — v první řadě marxistickou teorii pohybu sociálně třídní struktury (která definuje kontext a aplikační možnosti mobility), v druhé řadě kategorii sociální mobility samé (s ověřením jejích teoretických a metodologických možností a limitů). Bez nároku na ucelený rozbor problematiky se nyní pokusíme ukázat některé rysy, které kategorie sociální mobility v dosavadním převažujícím pojetí má, a upozornit na existující možnosti dílčího překonání jejích nedostatků.

Individualismus

Sociální mobilita zatím sleduje pohyby individuí uvnitř staticky a abstraktně pojatého „sociálního prostoru“. Aniž by byly odstraněny hlavní meze, tj. nedostatek historického a třídně sociálního zprostředkování (to je v úplnosti možné teprve mimo rámec sociální mobility, v analýze dynamiky sociálně třídní struktury), je možné

individualistický princip zčásti překonat a využít mobilních šetření a technik i k řešení zcela opačných problémů, než je dosud běžné. Můžeme totiž obrátit optiku a ptát se, jak se mění sledované profesionální kategorie, sociální pozice apod. pod vlivem mobility. Inverzí otázek a jejich konfrontací s původními můžeme do určité míry překonat rozpor statického (jež pro sociální mobilitu představuje společnost, resp. její profesionální systém) a mobilního (tj. zatím pouze jedince). Pro pohyb sociální struktury je totiž důležité, že i ono zdánlivě statické se mobilitou mění, že zvýšená rekrutace „nových lidí“ (s určitými sociálními charakteristikami) pozměňuje obsahové atributy formálně stejných pozic. Jestliže necháme zcela stranou mobilní optiku, ukáže se dokonce, že mnohé zjištěné přesuny vlastně byly vyvolány změnou sociálního obsahu určitých pozic, a to na základě zásadních kvalitativních přeměn sociálně třídní struktury.

I když tedy sociální mobilita zůstává pro marxistickou sociologii nástrojem analýzy především individuálních přesunů, nikoli proměn týkajících se společenských tříd a vrstev [13], může zmíněnou „inverzní optikou“ k takové analýze určitým způsobem přispět.

Subjektivismus

Výzkumy sociální mobility jsou zatím v první řadě vázány na měření profesionální prestiže, tj. v podstatě na subjektivní měřítko, jež se pohybuje s vývojem společnosti a s přeměnami její sociální struktury (z toho pak plyne i jeho značná ahistoričnost). I když budeme chtít zachovat vertikální princip zjišťování a kvantifikace mobility, není hledisko prestiže nutné, přičemž někteří autoři již vykročili za jeho meze. V sovětských a polských výzkumech [13, 16, 18] byl hlavním předmětem zájmu charakter práce nebo její složitost. I když O. I. Škaratan (a s ním i další sověští autoři) neopomínají význam sociálně psychologických a ideologických momentů pro sociální strukturaci dělnické třídy [16 : 146], akcentuje jednoznačně objektivní charakteristiky sociálního postavení: „Základními ukazateli sociálních vnitrotřídních skupin za socialismu jsou profese, kvalifikace, typ

pracovní činnosti, zařazení v podniku, účast na společenském řízení“ [16 : 461]. Domníváme se ovšem, že ani využití ukazatelů složitosti práce, kterých Škaratan a řada dalších autorů používá, nepřekonává zcela subjektivismus při zařazování (byť prováděném na základě objektivních charakteristik) a nepřekonává ani ahistorismus, neboť se zde vychází z aktuálního obrazu charakteristik práce, k němuž se pak poměřuje minulost. Tyto nedostatky se týkají i aplikace ukazatele složitosti práce v československém výzkumu sociální mobility.

Univerzalizmus

Mobilitní přístup je univerzalistický v tom smyslu, že je vztahován prakticky k jakékoli společnosti jako celku nebo k jakékoli její části, tj. nerespektuje skutečnost, že sociální mobilita hraje odlišnou roli v různých společnostech, v různých fázích jejich vývoje, popřípadě v různých sociálních třídách nebo vrstvách — čemuž by také měla odpovídat aplikace indikátorů a interpretace mobilitních dat. V tomto směru je například velmi instruktivní Engelseva analýza historických podmínek silné mobility v raném období vývoje kapitalismu v USA — tyto podmínky ke konci devatenáctého století přestaly působit a teprve na „zastavené mobilitě“ se v této zemi formoval proletariát jakožto nezbytný předpoklad dalšího úspěšného rozvoje amerického kapitalismu.¹⁰

Chceme-li alespoň zčásti univerzalizmus překonat, pak dříve než přistoupíme k aplikaci mobilitního přístupu, musíme přezkoumat historické a sociální souvislosti jeho specifického využití. Z historického hlediska zde může být určitým vodítkem rozlišení čisté a strukturní mobility (přičemž podmínky strukturní mobility můžeme zjistit ještě před výzkumem); z hlediska sociální struktury je prvořadé použití mobility pro zjišťování vnitrotřídních po-

hybů a procesů. Její rozšíření na celou společnost nemůže být mechanické, ale musí vycházet z historické analýzy vývoje sociální struktury — k větším mezitřídním pohybům totiž dochází ve větší míře tehdy, když se mění samo postavení tříd, či dokonce některé třídy jsou likvidovány a jiné třídy se přetvářejí.

Ahistorismus

Časové body, které jsou v mobilitních šetření zpravidla využívány, vycházejí z životního cyklu jedince nebo rodiny — je to například první povolání, povolání ve věku 30 let, v době sňatku atd. Ztrácí se zde souvislost s historickým časem, který je pro mobilitu nesmírně důležitý — lze říci, že k mobilitním pohybům dochází vždy v určité souhrě a konfrontaci historických, sociálních a demografických faktorů, přičemž faktory historicko-sociální jsou určující. Vedle časových bodů individuální životní dráhy je tedy třeba použít i momenty vycházející z analýzy uplynulého historického vývoje, a to tak, aby byly zachyceny všechny jeho klíčové etapy. Na zjištění, historicky srovnatelné charakteristiky životních drah šetřených individuí (na rozdíl od historicky nesrovnatelných bodů čistě individuálně významných životních událostí) pak lze aplikovat náročnější statistickomatematické metody (například taxonomickou proceduru), přibližující interpretaci mobilitních dat historické dynamice sociální struktury.

Určitou simulací historického pohledu je i rozložení zkoumaného souboru do generací, jež charakterizují hlavní etapy historického vývoje společnosti, a komparace profesionálních drah a determinací v těchto generacích. Jedním stupněm v tomto přístupu je determinace profesionálního statusu podle věkových kohort (viz např. [2]), druhým stupněm sledování různých generací ze stejných hledisek a ve stejných časových bodech [14], nejvyšší stupeň však

¹⁰ „Dvě okolnosti bránily po dlouhou dobu, aby se v Americe projevily nevyhnutelné důsledky kapitalistického systému v plném světle. Totiž možnost získat levnou půdu a příliv přistěhovalců... Tyto dvě okolnosti umožňovaly po mnoho let velickému množství domorodého amerického obyvatelstva, aby v časném mužném věku opustili námezdní práci a stali se farmáři, kupci nebo dokonce podnikateli, kdežto tvrdý úděl námezdní práce, doživotní postavení proletáře, připadl většinou přistěhovalcům. Ale Amerika už vyrostla z tohoto raného stadia...“

Velký pojistný ventil proti vzniku trvalé proletářské třídy přestal prakticky působit... a výsledkem bylo vytvoření třídy domorodých amerických námezdních dělníků, kteří sice v poměru k přistěhovalcům tvořili aristokratickou třídu námezdní, uvědomují si však každým dnem více svoji solidaritu s přistěhovalci a pocítují ji tím silněji, že jsou nyní k námezdní práci odsouzeni na doživotí, neboť se dosud pamatují na dobu, kdy vzestup na vyšší sociální stupeň byl poměrně snadný“ [6 : 287].

představuje zkoumání historicky homogenních generací z hledisek a bodů, které odpovídají jejich životním drahám, popřípadě jejich životním hodnotám. Jiným dílčím řešením (úzce spjatým i s překonáním univerzalizmu) je aplikace mobility na specifický soubor, který je vymezen z hlediska nějaké historické události, jako tomu bylo například v polském výzkumu, kde byla zkoumána sociální mobilita těch, kdo osídlovali západní území Polska [18].

Apriorismus

Postupem, který z části překonává apriorismus při zpracování mobilitních dat (nikoli ovšem při výběru souboru a volbě indikátorů), je aplikace tzv. Nonmetric Smallest Space Analysis [7] na problematiku sociální mobility [2]. Určení základních rozměrů mobilitních pohybů zde nepředchází empirické analýze, nýbrž z analýzy vyplývá a umožňuje tak adekvátněji stanovit další procedury při analýze těchto procesů. Nepostuluje se jako danost hypotéza, že přechod od manuální práce k nemanuální, od nižšího k vyššímu vzdělání apod. je spjat s překonáváním sociálních bariér — od čehož lze okamžitě přejít ke konstrukci příslušných mobilitních indexů permeability sociální struktury — nýbrž naopak se klade otázka, zda vůbec je možno výraznou vertikální dimenzi v mobilitních pohybech nalézt, jaká je její váha a pořadí vlivu v empiricky zjištěných stupních přechodu od jedné profesionální skupiny k druhé. Podobný typ analýzy je velmi důležitý zejména pro socialistickou společnost, která cílevědomě reguluje změny v třídní sociální struktuře, a tím i sociální mobilitu. Při její aplikaci je totiž možno sledovat zanikání a restrukturalizaci starých, kapitalistickou společností poznamenaných diferenciálních linií a konstituování nových forem sociální struktury, jež odpovídají dosaženému stupni socialistického vývoje.

Vertikalita

Nutnost odstranění apriorismu v přístupu k mobilitním procesům a jejich sociologické reprodukci se velmi významně týká právě vertikálního principu. Míra usnadnění prezentace a interpretace mobilitních dat, kterou aplikace tohoto principu ne-

sporně přináší, je často přímo úměrná nepřiměřenosti, kterou pak výsledky vůči skutečnosti mají. Ať považujeme vertikaltu za jakoukoli neodmyslitelnou součást kategorie sociální mobility, její interpretační využití by mělo vždy nastupovat teprve v druhé fázi vyhodnocovací práce, tj. teprve po fundovaném určení platnosti z hlediska jejích specifických sociálních dimenzí a rozsahu této platnosti z hlediska konkrétní historické dynamiky i kvality společenského vědomí. Určení významu a charakteru působení vertikálního principu v sociální struktuře a jejím pohybu nelze považovat za čistě empirický problém, pro jehož řešení navíc postačují stratifikační a mobilitní data. Zde je třeba vycházet z daleko širší informační báze, především z metodologických konsekvencí důsledně marxistické teorie sociální struktury.

Nejde však jen o obecné problematizování vertikálního principu pro mobilitní aplikaci, nýbrž o důsledně historické a společenské pojetí jeho platnosti. Podstatným aspektem pohybu sociální struktury je i dynamika vertikálních společenských dimenzí, tj. změny v jejich strmosti, míře kontinuity, sociální kvalitě, intenzitě souvislostí mezi jednotlivými dílčími vertikálami, v jejich společenském vnímání a hodnocení apod. Žádnou z těchto charakteristik nelze považovat za neměnnou nebo sociálně autonomní. Jejich kvalitu je třeba studovat v konkrétních historických a společenských souvislostech. Pak ovšem musíme vzít v úvahu tu zásadní skutečnost, že socialistická společnost nejen mění formu a obsah sociálních vertikál, ale svým historickým určením vede k jejich narušování a postupnému překonávání. Vytváří tak sociální předpoklady k úplné eliminaci vertikálních diferenciace v komunistické společnosti.

Abstrakce dynamiky

Mobilitní šetření a zvláště pak využívání jejich výsledků pro mezinárodní komparace často kladou jednoznačný důraz na vlastní pohybový aspekt, aniž by byla s dostatečnou pozorností analyzována fakta týkající se subjektů těchto přesunů a indikátorů, na nichž jsou přesuny měřeny. Z prvořadě důležitosti sociálně specifické kvality individuálních pohybů, a tím i jejich společenského významu plyne, že ne-

můžeme odtrhávat mobilitu jako nějakou pohybovou abstrakci od studia sociální struktury a jejího vývoje. Naopak, teprve toto studium ukáže změny v charakteru těch aspektů sociálního postavení, na nichž mobilitu zjišťujeme, a tím ověří meze platnosti získaných výsledků. Měříme-li totiž individuální pohyby na určitých sociálních ukazatelích, je třeba ukázat kvalitu těchto indikátorů a jejich měnící se relevanci vůči dominantám sociální struktury vyvíjející se společnosti.

Unidimensionalita

Prekonání dosud převažujícího jednorozměrného pojetí mobility se objevuje jako velmi častý požadavek, motivovaný teoreticky i metodologicky. Určitým řešením je využití typologické a syntetizující metody taxonomického zachycení sociálního postavení individua, kdy jsou měřeny frekvencovanější konfigurace stejných a podobných pozic na více škálách sociálních charakteristik [11]. Je to postup, který mimo jiné umožňuje postižení existence a změn různých „statusových inkonzistencí“ (zobrazujících určitým způsobem i důsledky širších sociálních změn pro postavení jednotlivců), a zejména pak detailní popis mobilních drah v syntetickém vyjádření. V souvislosti s aplikací myšlenky polydimenzionality sociálního postavení v empirickém výzkumu však vznikají velké problémy z postulátů vertikality a kontinuity stupnic a v případě longitudinálního nebo retrospektivního výzkumu pak zejména problémy se získáním potřebných údajů. Jak ukázaly některé výzkumy, respondenti si do hlubší minulosti nepamatují velmi důležité charakteristiky svého sociálního postavení.

Retrospektivnost

Zpracovávání a interpretace mobilních šetření jsou dosud orientovány pouze na popis určitého aspektu minulého vývoje a jeho lineární prolongaci do budoucnosti, k čemuž se vcelku úspěšně využívá různých modifikací markovovských řetězců. Jejich předpoklady (tj. závislost na předchozím stavu, univerzalita matice přechodů z jedné skupiny do druhé apod.) jsou, jak na to poukázala řada autorů (nejvýrazněji Bartolomew), veskrze nerealistické, nicméně

ně výsledky v predikci rozložení jednotlivých komponent sociálního postavení — za podmínek relativní statickosti zkoumaného sociálního systému — vcelku dobré. Splnění tohoto požadavku je ovšem v podmínkách socialistické společnosti, jež v etapě přechodu od kapitalismu ke komunismu plánovitě přetváří podmínky i mechanismy reprodukce společnosti, velmi obtížné a může se týkat jen některých aspektů vývoje. Inovace ve využití markovovských řetězců přitom umožňuje zmírnit některé nedostatky této metody. Jsou například formulovány modely, v nichž lze ovlivnit matici přechodů změnami v exogenních faktorech, do modelu lze zabudovat předpoklad o závislosti na dvou (potenciálně i více) předchozích stavech [11] apod. To jsou ovšem jen drobná zlepšení, která neeliminují základní problém, týkající se zachycení kvalitativní změny, přerývu v mechanismech vývoje sociálního systému. Výhodou naopak je, že pomocí markovovských řetězců lze v retrospektivě simulovat stav, který by nastal, kdyby ke kvalitativní změně nedošlo.

Patriarchalismus

Sociální mobilita je dosud zpravidla sledována v mužské linii, a to od otce přes dotázaného k jeho prvorozenému synovi. K parcialitě postižení vývoje sociální struktury se tak připojuje i určitá představa rodiny (a determinace jejího sociálního postavení), která neodpovídá dnešnímu zapojení žen do sociální struktury a současnému způsobu formování životní a kulturní úrovně rodiny — což se týká zejména socialistických společností, v nichž se postavení žen radikálně změnilo. Sociální mobilita pak ovšem vůbec není schopna postihnout zčásti dokončené a zčásti probíhající procesy přílivu žen do profesionálních struktur, tj. profesionalizaci žen na straně jedné a diferencovanou feminizaci profesionální struktury na straně druhé. V mezigeneračních pohybech samých se mobilní technika mužské (nebo ženské) linie těžko překonává, nicméně i zde je možné využít taxonomický postup a sledovat dynamiku v míře homogamie z různých hledisek a vliv její úrovně na kvalifikaci a profesionální kariéru dětí. V každém případě je třeba alespoň v některých momentech nové

vztahy mezi pohľavími do analýzy sociální mobility zavést — jinak uměle petrifikujeme stav, který odpovídá spíše minulým etapám společenského vývoje, a zejména pak jeho kapitalistické formě, která dosud uchovává jednoznačnou podřízenost žen ve společnosti a buduje „rodinný status“ výhradně na individuálních charakteristikách muže.

Je přirozené, že uvedené problémy, a tedy i směry jejich dílčího překonání se navzájem prolínají a doplňují, že nejrůznější obsahové, metodologické i technické inovace by bylo třeba propojit do uceleného souboru. To ovšem opět znamená vyjít nad metodologickou rovinu a ukázat celkové místo sociální mobility v kontextu analýzy dynamiky sociální struktury. ukázat její aktuální i potenciální možnosti a nepřekročitelné limity. V mobilitní tematice existují dílčí problémy, které lze překonat. Když se nám to však podaří, narazíme na vlastní meze tohoto přístupu, které jsou empirické, metodologické a zejména teoretické.

3. Empirická indikace dynamiky sociální struktury: sociální proměnné a společenské vztahy

Metodologická zdokonalení mobilitního přístupu mohou mít z hlediska marxistické teorie dynamiky sociální struktury jen dílčí charakter. Chceme-li se dostat na jinou rovinu metodologických úvah, která odpovídá zásadnímu překonání mobilitního přístupu, musíme otevřít obecnější problémy, jež se týkají dosud převažující empirické instrumentace sociální struktury a její dynamiky v širokém okruhu sociologických problémů. Jde o vzájemný poměr hlavního objektu našeho sociologického zájmu, jímž jsou sociální vztahy a jejich vývoj, a hlavního nástroje, jímž tento objekt zachycujeme, totiž sociálních či sociologických proměnných.

Vydjeme-li z problémového okruhu sociální mobility (a tedy i sociální stratifikace, jež je s ní dosud poměrně úzce spja-

ta) a setrváme-li zatím na instrumentální úrovni úvah, můžeme klást takovéto otázky: Co představuje koncept sociální proměnné? Co představuje (stále v instrumentálním smyslu) vlastnictví, příjem, vzdělání, charakter práce, úroveň kulturních aktivit atd.? Není to nic jiného než jisté „zobrazení“ každého člena společnosti do určité soustavy hodnot. Každému jedinci je přiřazeno určité vlastnictví, příjem, charakter práce, úroveň kulturních aktivit atd. Je pochopitelné, že žádné takové „zobrazení“ není dáno „shůry“, nýbrž je výsledkem určitých reálných společenských procesů. V tom také spočívá jakási empirická a praktická „neotřesitelnost“ sociálních proměnných jako empiricky efektivně fungujících instrumentů. Z jiného aspektu lze každou sociální proměnnou ztotožnit s určitým rozkladem společnosti na souhrn individuí.¹¹

To však neznamená nic jiného, než že každá sociální proměnná fakticky generuje (stále z instrumentálního či dokonce formálního hlediska) určitý souhrn vztahů na souhrnu individuí. Proto je jisté smysluplná otázka po *vzájemném poměru sociálních proměnných a společenských vztahů*.

Jestliže přijmeme na určitou dobu poněkud zjednodušující interpretaci kategorií stratifikace a struktury, tj. vztáhneme stratifikaci k určitému souhrnu sociálních proměnných a strukturu k určitému souhrnu společenských vztahů, budeme se v dalších úvahách fakticky dotýkat vzájemného poměru sociální stratifikace a struktury.¹²

Markantně lze právě poměr sociální proměnné a vztahu ukázat na příkladě vlastnictví. Chápeme-li totiž vlastnictví jako sociální proměnnou (a tak fakticky zavedeme určitou elementární empirickou operacionalizaci kategorie vlastnictví), můžeme ve statistickém souhrnu zjistit vlastnictví těch či oněch věcí nebo prostředků u členů dané společnosti. Můžeme například zúžit zvolený příklad na vlastnictví finančních prostředků. Avšak vyjádří tato sociální proměnná ono podstatné, co kategorie vlastnictví znamená? Jistě že nikoli, neboť pou-

¹¹ Z formálního hlediska pak zpravidla jde o určitou ekvivalentní relaci na souhrnu členů společnosti, kterou získáme tak, že za ekvivalentní členy společnosti považujeme z hlediska dané sociální proměnné ty, jímž tato proměnná přisuzuje stejnou hodnotu.

¹² Nechceme pochopitelně neoprávněně redukovat poměr sociální stratifikace a struktury na poměr sociální proměnné a společenského vztahu, ale poukázat na to, že jde o hluboce propojené problémy, přičemž právě toto propojení zůstalo zcela pomínuto ve výzkumech mobilitních procesů.

há distribuce finančních prostředků na populaci členů společnosti zdaleka nepředstavuje onu základní kvalitu, kterou v sobě daná kategorie obsahuje. Takto pojatou sociální proměnnou jsou sice lidé vztahováni ke svým finančním majetkům, ale není řečeno zhora nic o mechanismu, jímž toto vztážením působí na vzájemný poměr lidí. Jinými slovy: zůstává zcela ignorován Marxův geniální poznatek, že vlastnictví není pouhým jevem spočívajícím na „přiřazení věcí lidem“, ale je svou podstatou založeno na vztazích mezi lidmi navzájem.¹³

Zdalo by se na první pohled, že uvedený rozpor lze poměrně snadno odstranit: můžeme totiž zkonstruovat takovou sociální proměnnou, která zachytí nikoli „přiřazení lidí hodnotám určité proměnné“ (nebude tedy zobrazením jedince do jedinců), tj. provede jakousi operacionalizaci oné podstaty, kterou jsme formulovali v případě kategorie vlastnictví. Avšak věc není tak jednoduchá hned z několika důvodů: Především by taková snaha předpokládala pomínout onen výslovný předpoklad, který v sobě kategorie sociální proměnné obsahuje, totiž chápání společenského celku jako sumace individuí (či, přesněji řečeno, sociálních charakteristik jako agregátů individuálních charakteristik jednotlivých členů společnosti). Nelze současně nevidět, že takovým způsobem by se pouze zmnožila soustava (byť relativně hloubkovějších) sociálních proměnných,¹⁴ aniž by tím byla nutně postřehnuta a adekvátně zaznamenána jejich souvislost. V neposlední řadě je nutno mít zcela prakticky na zřeteli, že podobné pokusy adekvátně empiricky zachytit síť společenských vztahů nejsou ničím obvyklým a že tedy podobné snahy — než dospějí do uspokojivé úrovně — budou vyžadovat poměrně dlouhý čas.

Proto rychlý pokus převést společenský

vztah, který je základem, podstatou určité sociální proměnné, a tedy i ohniskem její skutečné adekvátní interpretace, na jinou sociální proměnnou bude zřejmě odsouzen k stejné rychlému neúspěchu. Dovedeno dále: stěží lze souhlasit s názorem, že omezenost stratifikačních otisků společenského vztahu vůči sociální struktuře lze odstranit kvantitativním rozšířením stratifikačních soustav. Strukturu totiž nelze převést na stratifikaci. Takový jejich vzájemný poměr neodpovídá skutečnosti, totiž tomu, že každá stratifikace je projevem určitých momentů sociální struktury a jediné jimi tedy může být vysvětlena a k nim jako ke svým podstatám nutně interpretačně a teoreticky dovedena. Každá sociální proměnná je totiž určitým redukováním výrazem společenského vztahu, jehož významem je dána její závažnost; proto musí sociologický výzkum postupovat opačným směrem, tj. od proměnných k jejich determinujícím společenským vztahům.

Není-li tato zásada realizována, není-li interpretační postup stratifikačních proměnných doveden až do úrovně společenských vztahů, nejde v nich o nic jiného než o fetišizaci určitých, byť objektivních a jistě nezanedbatelných stránek společenské skutečnosti. Jde o vývojový typ sociologického fetišismu, který není bez souvislosti s fetišismem buržoazních ekonomů, kritizovaným právě K. Marxem.¹⁵

Přejdeme-li od stavové sociální proměnné k jejímu kinematickému rozšíření, tj. hledáme-li časové proměny v hodnotách sociálních proměnných u jednotlivých příslušníků a posléze tyto empirické indikace agregujeme, dospíváme od pojmu stratifikace k pojmu sociální mobility. Avšak tímto časovým rozproštěním hodnot sociálních proměnných na dané populaci zdaleka neřešíme rozpor sociálních proměnných a společenských vztahů, ale naopak:

¹³ V tomto směru lze právě Marxovo stěžejní dílo, *Kapitál*, použít jako názorný příklad poměru či spíše nepochybnosti sociálních proměnných (jako výrazných empirických indikací jevových stránek skutečnosti) a společenských vztahů (jako fundamentálních podstat fungování společenského mechanismu). Bohužel však v mnoha směrech tento Marxův odkaz k řešení vztahu sociologické teorie a sociální empirie zůstává (ať záměrně, či nevědomě) v celé nepřetržité řadě sociologických pokusů opomenut.

¹⁴ Je zřejmé, že myšlenkovou osnovou dané možnosti je snaha „přenést“ podstatu určitého jevu na jiný paralelní jev, obecně zcela nezávislý vůči

prvému. Proto dané řešení, které však v žádném případě nechceme absolutně zamítnout, bude vyžadovat daleko obezřetnější promyšlení a složitější přístup.

¹⁵ Je pochopitelné, že fetišizace, ono zpětrhávání historických a genetických struktur společenských jevů a entit, jak ostatně ukázal Marx, není zanedbatelným problémem společenského vědomí a složitých zákonitostí jeho vývoje. Proto také generalizace stratifikačních dat, které pomíjejí společenský vztahovou podmíněnost a podstatu empirických proměnných, jsou výzkumným důkazem specifické odrůdy vědeckého fetišismu, navíc hlášeného ve jménu nej přísnější objektivity a scientismu.

Každá ze slabín stratifikační teorie se fakticky přenáší do svého časového průběhu, takže výchozí teoretické a interpretační slabiny se dále stupňují. Sociální mobilita není totiž¹⁶ charakteristikou postihující procesuální přeměny společenských vztahů, ale pouze jednou z jevových stránek tohoto pohybu, která – zůstane-li jediným zhodnocením dynamiky sociální struktury – se stává z cenné dílčí informace zkreslováním celistvé skutečnosti.

Mobilita má totiž pro výzkum společenské změny podobný význam jako stratifikace pro sociální strukturu: jako je adekvátní explikace a interpretace stratifikačních dat měřítkem úspěšnosti postižení strukturních dimenzí a vztahové fundamentace společnosti, tak je adekvátní explikace a interpretace mobilitních dat měřítkem úspěšnosti postižení dimenzí a vztahové fundamentace společenských změn, zejména pohybu sociální struktury.¹⁷

Dosud jsme naše úvahy koncentrovali k problému rozporu sociální proměnné a společenského vztahu a dospěli jsme k závěru, že tento rozpor je jádrem protikladnosti sociální stratifikace a společenské struktury, sociální mobility a dynamiky sociální struktury. Avšak rozpor sociální proměnné a společenského vztahu lze pojmut (a to zdaleka nikoli pouze instrumentálně, ale naopak) jako rozpor individua a společnosti, či přesněji řečeno: protiklad jedince a společnosti se promítá v konkrétním sociologickém výzkumu jako rozpor aplikovaných proměnných a skutečně zkoumaných vztahů. Z tohoto hle-

diska lze mobilitní přístupy v jejich dosavadní tradici charakterizovat jako snahu nahradit společenský vztah agregací individuálních charakteristik a jejich prostých temporálních proměn a v tomto smyslu také – přestože mobilitní přístupy vykazují poměrně chudou teoretickou konceptualizaci – vyjadřují implicitně jasný teoretický program. Substituce agregace za vztah je „mobilitním řešením“ dialektiky jedince a společnosti, nahrazením dynamiky sociální struktury kinematickým popisem jednoho jejího aspektu. Proto adekvátní pochopení mobilitních dat, tj. pozitivní řešení nastoleného problému, začíná u pochopení parciality příslušných indikací a u využití tohoto principiálního momentu zejména v rozbořech a interpretacích.

Kvalitativní rozvíjení dosavadní sociologické metodologie (resp. její postupné zahrnování do širšího metodologického kontextu) je ovšem úkol nad jiné náročný. Nedomníváme se však, že by vědomí obtíží při řešení určitého problému nás mělo odrazovat od jeho formulace. Jde naopak o to, postupně tuto formulaci precizovat a budovat teoretický a metodologický aparát, pomocí něhož bychom přecházeli k hlubší rovině postižení sociální struktury, k nejvlastnějšímu objektu sociologického zájmu, k jehož specifické kvalitě dospíváme zatím v abstrakci.

4. K orientaci dalšího výzkumu

Dlouhodobé úsilí o adekvátní uchopení dynamiky sociální struktury musí vycházet

¹⁶ Pochopitelně se jedná o kategorie sociální mobility jako souhrn individuálních stratifikačních změn, fetišizované pojatých a explikovaných, tj. takové pojetí, jak je traduje hlavní proud buržoazní empirické sociologie.

¹⁷ Pokusme se naše úvahy ilustrovat takto: Je jisté, že distribuce příjmů v každé společnosti je objektivně podmíněna soustavou určitých společenských vztahů, ale na druhé straně opět určitou soustavu společenských vztahů spoluvytváří. Schematicky lze tento proces zachytit následovně:

$R_1 \rightarrow V \rightarrow R_2$, kde R_1 značí souhrn výchozích společenských vztahů, V souhrn empirických fezů pomocí příslušných sociálních proměnných a R_2 souhrn vytvářených společenských vztahů („spojky“ → ve schématu reprezentují složité procesy determinace, podmíněnosti, jejichž rozbor překračuje nynější rámec našich úvah).

Odtud je zřejmé, že stratifikační či mobilitní charakteristiky jsou empirickým výrazem složitých procesů vztahů mezi společenskými vztahy. V našem případě se příjmová distribuce stává vztahem mezi soustavou společenských vztahů, které řídí procesy rozdělování společenského bohatství do populace, a soustavou vztahů, která rozdělení společenského bohatství v populaci generuje. Přitom

však platí, že V není jednoznačně určeno příslušnými R_1 a R_2 , ale naopak: zejména při přechodu ke komparativním procedurám lze dospět k situaci, kdy srovnáváme dva procesy, schematicky zachytitelné jako

$$R_1' \rightarrow V' \rightarrow R_2' \\ R_1'' \rightarrow V'' \rightarrow R_2''$$

v nichž V' a V'' jsou velmi podobné, ale příslušné vztahové momenty, (tj. R_1' a R_1'' a R_2' a R_2'') jsou zcela rozdílné. Tak v duchu našeho příkladu platí, že poměrně značná disperze distribuce příjmů, shodná v obou případech, je výsledkem zcela rozdílných společenských vztahových determinací a může sloužit v prvním případě jako nástroj petrifikace a dalšího růstu disperze v rozdělování společenského bohatství („individualistický dopad“ dané proměnné do společenských vztahů), zatímco v druhém případě slouží jako prostředek příjmové homogenizace ve společenském celku („dopad“ dané proměnné do společenských vztahů je celospolečenský příjem ve prospěch celku). Proto lze formulovat jakýsi obecný metodologický princip: Každá proměnná, je-li zbavena svého vztahového kontextu, či lépe řečeno svého obsahu (tj. konkrétních společenských vztahů), je pouhou statistickou, nikoli sociologickou charakteristikou.

z historickomaterialistického pochopení obecných zákonitostí, podstatných hybných momentů vývoje společensko-ekonomických formací. Teprve na tomto základě a v tomto kontextu můžeme platně využívat mobilitního přístupu k sociální struktuře a jím zprostředkované indikace jejího pohybu. Takové zařazení kategorie sociální mobility však neznamená, že bychom měli ustrnout a pojímat tuto kategorii a způsob její aplikace jako hotový a nezměnitelný.

Naznačili jsme některé možné cesty určitého rozvinutí a přiměřenější nebo bohatší aplikace mobilitního přístupu. Mimo jiné právě v takových pokusech o prozkoumání a aplikaci metodologických inovací sociální mobility se zřetelně ukáží její hranice — čím mnohostranněji a přesněji bychom chtěli postihnout vnitrogenerační a mezigenerační dráhy, tím více narážíme na meze dané základním informačním zdrojem, tj. lidskou pamětí. Čím hlouběji do minulosti bychom chtěli v mobilitních studiích jít (a tak lépe fundovat prognostické práce), tím více se snižuje reprezentativnost souboru, adekvátního pouze přítomnosti. Obtížně překonatelný je historický proměnlivý vliv rodiny, velké problémy vyvolávají pokusy o extrapolaci mobilitních procesů, které nemohou ani eliminovat vliv revolučních přeměn z výchozích dat, ani je simulovat pro budoucnost atd. Možnosti zdokonalování metodologie sociální mobility jsou jen dílčí, velmi záhy zde narážíme na teoretické a empirické limity.

Přesto se však domníváme, že tyto důvody by neměly vést k otázce, čím nahradit sociální mobilitu, nýbrž spíše k otázkám typu: „Který aspekt dynamiky sociální struktury je mobilita s to adekvátně postihnout?“ „Jaké jsou historické a společenské podmínky poznávací schopnosti sociální mobility?“ „V jakém kontextu sociologické analýzy pohybu sociální struktury může mít mobilitní přístup své místo a jakou funkci v něm plní?“ Považujeme tedy mobilitu za parciální aspekt vývoje sociální struktury, jehož význam se mění v závislosti na typu společnosti, na historické etapě jejího vývoje i na tom, které komponenty její sociální struktury takové analýze podrobuje.

Prvním hlediskem, s nímž přistupujeme ke zkoumání změn sociální struktury, nemůže být optika sociální mobility, nýbrž historicko-sociologická analýza podstatných, základních přeměn společenského systému, ať již mohou nebo nemohou mít bezprostřední dopad do hromadně zjišťovaných individuálních osudů. Nemusí jít tedy o determinanty individuálních drah, jež jsou typické na základě vysoké frekvence výskytu, ale i o determinanty takových pohybů, jež mohou být charakteristické z hlediska sociální specifičnosti určité společnosti, z hlediska nových, třeba ještě zárodečných prvků proměn její struktury.

Výzkum sociální mobility tedy musí být zařazen do takového určení základních sociálně ekonomických mechanismů, které vytvářejí a přetvářejí sociální nerovnosti v různých oblastech. Tato analýza je v nejužší souvislosti se zkoumáním pohybu společenských tříd, jejich historických přeměn a procesů vnitřní diferenciace. Na této úrovni totiž můžeme zjistit to, co je pro sociální mobilitu nesmírně důležité a přitom v ní není sledováno, totiž kvality a dynamiku „sociálního prostoru“ samého, v němž pak sledujeme pohyb jedinců, kvality a dynamiku indikátorů a stupnic, jimiž tyto pohyby měříme, společenská určení mobilitních přesunů, jež podmiňují i systémy individuálních hodnocení atd. Jen tak se můžeme dostat ke konfrontaci podstaty a jevu, obecného, zvláštního a jedinečného, jen na tomto širokém základě můžeme zpětně interpretovat agregace individuálních pohybů z hlediska historických podmínek a určení, jež je vyvolávají a poskytují jim společenskou platnost.

V takovém kontextu je ovšem zejména empirický přínos mobilitních šetření velmi cenný a v mnoha směrech nezastupitelný, protože poskytuje data v takových časových a sociálních souvislostech, které nemůžeme z jiných historických a statistických pramenů získat. To bylo nesporné i důvodem toho, že ve většině socialistických zemí byly mobilitní výzkumy realizovány a představují i nadále důležitou složku sociologického bádání, které má značný význam také pro ekonomické plánování a prognostiku. V tomto směru je třeba využít i materiály shromážděné čes-

koslovenským výzkumem z r. 1967 a současně kriticky zhodnotit jeho dosavadní interpretace.¹⁸

Vycházíme z toho, že ani v této oblasti se „výzkum . . . nemůže obejít bez tvůrčí vědecké diskuse, sporů a nárazových střetů . . . Probihájí-li takové spory na bázi obecných principů marxismu-leninismu a nejsou-li neadekvátně přenášeny za hranice vědecké sféry, stávají se významným prostředkem vědeckého pokroku a ideové výchovy.“¹⁹ Domníváme se, že jedině na základě takové široce pojaté, kritické i konstruktivní diskuse lze tvůrčím způsobem prohlubovat a rozvíjet marxisticko-leninskou teorii vývoje sociální struktury socialistické společnosti, dovádět ji ke konkrétnímu podchycení reálných strukturačních procesů i k praktickému použití ve společenském řízení, plánování a prognostice.

Literatura

- [1] Bertaux, D.: *Two and Half Model of Social Structure*. Social Science Information, October 1972.
- [2] Blau, P. — Duncan, O. D.: *The American Occupational Structure*, New York 1967.
- [3] Bolte, K. M.: *Vertikale Mobilität*. In: König, R. (ed.): *Handbuch der empirischen Sozialforschung*, Bd. II. Stuttgart 1969.
- [4] Boudon, R.: *La crise de la sociologie*. Genève 1971.
- [5] Carlsson, G.: *Social Mobility and Class Structure*. Lund 1969.
- [6] Engels, B.: *Postavení dělnické třídy v Anglii*. Praha 1950.
- [7] Guttman, L.: *A General Nonmetric Technique for Finding the Smallest Euclidean Space for a Configuration of Points*. Psychometrika 1966.
- [8] Hruza, I.: *Aktuální otázky historického poslání a vedoucí úlohy dělnické třídy*. Praha 1972.
- [9] Charvát, F. a kol.: *Sociální struktura ČSSR a její vývoj v 60. letech*. Praha 1972.
- [10] Kreckel, R.: *Toward a Theoretical Re-orientation of the Sociological Analysis of Vertical Mobility*. Social Science Information, October 1972.
- [11] Lauber, J.: *Simulační metody v ekonometrii*. (V tisku.)
- [12] Lipset, S. M.: *Social Mobility and Equal Opportunity*. Public Interest, 29/1972.
- [13] Rutkevič, M. N. — Filippov, F. R.: *Socialnye peremeščeniya*. Moskva 1970.
- [14] *Sociální a profesijní mobilita pracujícího obyvatelstva ČSSR*. Bratislava 1972 (interní tisk ČSVÚP).
- [15] Sorokin, P.: *Social Mobility*. New York 1927.
- [16] Škaratan, O. I.: *Problemy socialnoj struktury rabočego klassa*. Moskva 1972.
- [17] Treiman, D. J.: *Problems of Concepts and Measurement in the Comparative Study of Occupational Mobility*. Materiál pro konferenci o sociální mobilitě, Jablonna 1974.
- [18] Wesołowski, W.: *Zróźnicowanie społeczne*. Warszawa 1970.

Резюме

Харват Ф. - Лингарт И. - Вечерник И.: Социальная структура и мобильность: некоторые теоретические и методологические вопросы

Для целей критической и положительной формулировки вопросов о социальной мобильности надо отделить реальные проблемы развития социальной структуры от некоторого их отбора, разработки и использования их в буржуазных концепциях социального перемещения.

Нынешние подходы мобильности содержат в себе важные теоретические и методологические проблемы, касающиеся отношения индивидуума и общества (их отношение решается отвлеченно и односторонне, без опосредствования при помощи дальнейших социальных звеньев и учета общественных отношений, связывающих взаимно индивидов), отношения содержания и формы (в котором «профессиональная оболочка» может скрывать в себе разные содержания и может приводить к разным социальным последствиям), исторического отношения и отношения поколений (который решается неадекватно в пользу непрерывности последовательности поколений) и т. п.

С марксистской точки зрения надо решать проблемы социальной мобильности в нескольких плоскостях. Определенный минимальный вариант представляет изучение некоторых методологических инноваций, которые могли бы привести к частичному преодолению некоторых недостатков подхода мобильности (это касается, напр., индивидуализма, субъективизма, универсализма, абстракции динамики и т. п.). На более высоком уровне стоит последовательное понимание мобильности как частичного методологического орудия, которое надо использовать в более широком контексте анализа социальной структуры и ее развития. Первичным видением марксистской теории социальной структуры является изучение общественных классов, историческое развитие которых дает форму основным рамкам, каналам и размерам, в которых реализуется мобильность как выражение прежде всего внутриклассовых движений и индивидуальных перемещений. На-

¹⁸ Příklady adekvátní interpretace těchto mobilitních dat nalezneme například ve studiích [8, 9].

¹⁹ Viz materiál předsednictva ÚV KSČ Vývoj, sou-

časný stav a úkoly společenských věd. Rudé právo 20. 6. 1974.

конец, максимальный уровень и одновременно долгосрочный этап цели представляет постепенное, но существенное преодоление преобладающей социологической методологии, которая в своих переменных только косвенно и несовершенно показывает объект социологического исследования, т. е. не свойства индивидуумов и их группировок, но отношения между отдельными лицами, социальными группами и классами.

Summary

Charvát, F., Linhart J., Večerník J.: Social Structure and Mobility. Some Theoretical and Methodological Issues

The critical and positive formulation of the issues of social mobility involves the necessity to separate the actual problems of social-structure development from their specific selection, elaboration and application in bourgeois conceptions of social mobility.

The existing mobility approaches involve relevant theoretical and methodological problems concerning the relation between individual and society (this relation is solved abstractly and one-sidedly, paying no regard to the mediation by further social factors and to social relations establishing interindividual bonds), the relation between content and form (wherein the "occupational coat" may cover various contents and lead to various social consequences), the relation between the his-

torical and the generation sequence (which is inadequately solved to the benefit of the continuity of the generation sequence), etc.

From the Marxist point of view, problems of social mobility must be solved on several levels. A certain minimum variant is the examination of some methodological innovations with the help of which a partial overcoming of some deficiencies of the mobility approach could be effected (this refers e. g. to individualism, subjectivism, universalism, abstraction of dynamics, etc.). On a higher level is the consistent conception of mobility as a partial methodological instrument which is to be applied in the broader context of the analysis of social structure and its development.

The primary optics of the Marxist theory of social structure is the study of social classes whose historical development forms the fundamental frameworks, channels and dimensions wherein mobility is realized primarily as an expression of intraclass motions and individual shifts. Finally, the maximum level and simultaneously a long-termed goal stage is represented by a gradual but substantial overcoming of the prevailing sociological methodology which, in its variables, only indirectly and imperfectly indicates the genuine subject of sociological research, i. e. not the qualities of individuals and their aggregations but relations among individuals, social groups and classes.